

RÖVID ÖSSZEFOGLALÁS

ESZTERGOM-KERTVÁROS ÜVEGGYÁR ÉS HADIFOGOLY TÁBOR

2509 Esztergom-Kertváros Strázsa utca 4, hrsz.: 30070/1

Kucs Mária ZRTR50
BME Műemlékvédelmi Szakmérnöki Szak
2023. június

1. Bevezetés

Az épületegyüttes és az eredeti, építéskori állapotot őrző főépület egy 19. század végén épült ipari épület Esztergom és Esztergom Kertváros közötti csomópontban áll. Közlekedési szempontból kiemelkedő terület, önálló települési alközpont szerepet is betölteni képes egység, melynek állapota sürgős beavatkozásokat kíván mind településfejlesztési, mind épületszerkezeti szempontból.

A terület emlék értéke országos szempontból, ipartörténeti értéke helyi szinten jelentős. A dokumentáció a Nagycsarnokra terjed ki.

2. Adatok

2.1. Védettség

A terület nem áll védettség alatt

2.2. Elhelyezkedés, helyszín, építmény megnevezése:

„Szalézi-telep”, 2509 Esztergom-kertváros hrsz.: 30070/1, Nagycsarnok

2.3. Építményfajta, típus, stílus, datálás:

1894-ben épült, üveggyári funkcióval – üvegolvasztó csarnok. Romantikus stílusú, látszó, részben festett téglarchitektúrával

2.4. Település, településrész, megye:

Komárom-Esztergom Vármegye, 2509 Esztergom-kertváros

2.5. Cím

2509 Esztergom-Kertváros Strázsa utca 4

2.6. Helyrajzi szám:

jelenleg a Nagycsarnok helyrajzi száma 30070/1, a teljes együttes és az eredeti telek helyrajzi számait az alábbi 2. ábra mutatja

2.7. Állapota

A nagycsarnok jelenlegi állapota közepesnél rosszabb. A falszerkezet a nyugati és déli oldalon kielégítő állapotban van. A keleti oldalon jelentős átépítés történt 1949 körül, ez az épület és az együttes képét rontja. A tetőszerkezet helyenként rossz állapotú, több kisebb szakszerűtlen javítás nyomával. A vízelvezetés nem megoldott. A tetőhéjalás pala, jelentős hiányokkal.

3. A műemlék védettségére vonatkozó adatok és aktuális védettségének bemutatása

3.1. Eszmei érték, jelentőség:

Az épületegyüttes jelentősége helyi, regionális és országos szinten is megfogalmazható. A 19. század végének ipari épületegyüttese ilyen épségben, hasonló ipari funkcióban a megyében nem maradt meg, így a kor építészettörténeti emlékeként jelentős örökségérték.

Az épületcsoport ezen túlmenően központja volt az első világháború magyarországi hadifogolytáborai közül a legjelentősebbnek. Ezáltal az együttes és környéke fontos emlék és eszmei értéket is hordoz.

4. Építéstörténet

1893-ban jelezte az Első Magyar Üveggyár Rt hogy 20-30 hold területet kíván vásárolni. (1. irat, 2. irat) A megegyezés és a szerződés aláírása 1894-ben megtörtént (3. irat)¹, de már eközben megkezdődött a telep építése² az olvasztó épület alapfalai augusztusban álltak.³ 1894 szeptemberében a kész gyárépületről és a félig kész lakótelepről (4 épület áll a 8-ból) ír a sajtó. A vízellátás, ami jelentős probléma volt, kútépítéssel (21 m mély)⁴ és egy reservoir építésével oldódott meg (4. irat). A tanácsulési jegyzőkönyvek is folyamatosan szolgáltatnak információt a területen létesített épületek építési engedélyéről, műszaki bejárásáról. Azonban építési tervek nem kerültek elő.

Az építésről csak a helyi sajtóból tudunk, a neve maradt fenn Nagy Lajos műépítész.⁵ Sajnos nincs róla információ. Több baleset történt, állvány és vassín sebesített meg építőmunkásokat az építkezés során, de ez utal arra, hogy folyamatos volt az építkezés 1894 közepe és 1895 2. fele között.⁶ Ez is igazolja, hogy az Országos Levéltár irataiban talált vasúti kitérő megépült a telephez Kenyérmező állomástól. (8. irat) Ennek műszak-rendőri bejárást is említik a lapok.⁷ Bevezették a villanyvilágítást⁸ és 1895-ben a telefont.⁹ Minden feltétel adott volt a sikeres üzletmenetre.

1895-ben elkezdte a gyár a termelést.¹⁰ Többször említenek verekedéseket és lopásokat a sajtóban és a tanácsi iratokban. ¹¹ Azonban a termelt áruknak nincs nyoma, sem hirdetés sem más

¹ Heye Hermann gerresheimi üveggyáros is vásárolni kívánt földterületet üveggyár céljára, 1894-ben két szerződés is készült párhuzamosan (4. irat) de Heye Hermann végül nem fizette ki a vételárat és a szerződést felbontották. Az Első Magyar Üveggyár Rt által épített gyárat később is kötötték Heye Hermann nevéhez és több forrás is így említi, de ez nem valós információ.

² EÉV 1894-06-17 48. szám

³ EÉV 1894-08-12 64. szám

⁴ EÉV 1894-09-23 76. szám

⁵ EÉV 1894-09-23 76v

⁶ EÉV 1895-03-21 23. szám vassín sebesítette meg a munkást

⁷ EÉV 1895-05-26 42. szám

⁸ EÉV 1895-04-07 28. szám

⁹ EÉV 1895-10-17 83. szám

¹⁰ EÉV 1895-09-12 73, 1895-10-17 83

¹¹ KEML V.3.b mutatókönyvek KEML XV.6.c. mikrofilm 192-es tekercs 1888-1894, 193-as tekercs 1894-1899

formában. 1896 elején a gyárigazgató Büsse Henrik Németországba költözött.¹² 1896 májusában még diákokat fogadtak akik megtekintették a kőzúzó, a fűrőműhelyt az üvegágót a gépházat és a gázfejlesztő telepet.¹³ Tehát ezek a csarnokok álltak és működtek. A üveggyári telep iskolája működik és a munkások gyerekei között krupp és diftéria terjed.¹⁴ A gyártelepen 80 lakásban legalább 300 munkás és családtagjaik laknak.

1896 szeptemberben már az ideiglenes bezárásról (korszerűsítés, kádkemencék átépítése ürügyén de valószínű közeli nyitásról) szólnak a sajtóhírek a munkásokat nem bocsátják el, és lakhatásuk is biztosított.¹⁵ Egy rövid hír szerint év végén még újranyitott¹⁶ majd kisebb tűz ütött ki.¹⁷ 1897-ben hivatalosan is megszünteti tevékenységét az üveggyár.¹⁸ Nincs nyoma, hogy milyen okok vezettek a bezáráshoz, de később szóbeli közlésként az merül fel, hogy a beépített gépek számára és a dorogi szén nem megfelelő minőségű volt. Már itt felmerül, hogy a katonaságnak értékesíthetnék a területet. Esztergom jelentős katonai központ, több laktanya található ekkor a városban, és a város maga is épít kaszárnát. Átvonuló katonák szállásolásából jelentős városi bevétel keletkezik így nem meglepő a felvetés.¹⁹

Az esztergomi gyár eladása 1908-ban folyhatott le, a gyár berendezéseit²⁰ de nem érték el jelentős bevételt. Az Első Magyar Üveggyár pénzügyi könyveiben említett 976.082 korona, ami a Kenyérmezői gyár értéke semmiképpen nem térülhetett meg.²¹

A gyár katonai tulajdonba került, (7. irat) birtoklap szerint 1909 szeptember hó 14-ei dátummal a cs. és kir. közös hadügyigazgatás kezelésébe (szerződés kelt 1909 július 15 Pozsonyban és Budapesten)

Az 1. világháború előtt gyakorlótérnek használták a területet, alacsony intenzitással. Viszont 1914-ben a háború kezdetekor az ország területén tartózkodó ellenséges ország lakosait hadifogolynak tekintették, és több tábor mellett Kenyérmező-táborban kezdték elhelyezni. A tábor eredeti területe 1920-ra többszörösére nőtt. A Bauhof Lager, Neues Lager, Isolation Lager stb megközelítőleg 0,4 fm rajz a Honvédelmi levéltárban (13.2 - 8. irat) Az ábrázolt táborrészekon kívül ideiglenes barakktáborok sokasága épült. A táborok külön néven szerepelnek, önálló ellátással. A központi táborrészen a hadifoglyok fogadása, irányítása zajlott, leginkább adminisztratív funkciót láttak el, illetve továbbra is a magyar katonaság használta. A nagycsarnok épülete nem változott, belső elrendezését is megtartotta. (13.2 - 2. tervrajz, 3. tervrajz)

¹² EÉV 1896-01-23 7. szám

¹³ EÉV 1896-05-07 40. szám

¹⁴ (EÉV 1896-07-12 56)

¹⁵ . (EÉV 1896-09-27 78).

¹⁶ (EÉV 1896-12-25 103)

¹⁷ (EÉV 1897-01-10 3)

¹⁸ (KEML V.3. 1897 mutatókönyv) (EÉV 1897-06-04 50)

¹⁹ KEML V.3. 1894-1897 mutatókönyvek költségvetés fejezetei

²⁰ értékesítették (BH 1908-01-16 28 évf 14. sz)

²¹ (MÜA 1904-12-01 4 évf 23(94 sz))

1922-ig maradtak hadifoglyok a tábor körül, egy részük mezőgazdasági munkán. Ezután a legtöbb ideiglenes építményt lebontották. A pozsonyi hadtestparancsnokság megszűnt és a Kenyérmezői tábor a Győri parancsnoksághoz került. Nagyobb károk nem keletkeztek a táborban (13.2 - 6. helyszínrajz) még több kisebb épületet emeltek.

A függelék 4. tervrajza okozza a legnagyobb fejtörést. Ezen a nagycsarnok földemosztással látható. Mivel az 5. tervrajz biztosan 1949-ből datált és hasonló oszlopok láthatóak rajta ezért a 4. tervrajz 1949 előtt keletkezett. A megtalálás helye egy 1948-as vízügyi mappa a Honvédelmi levéltárban, de a feliratok megegyeznek a 6. helyszínrajzon látható, biztosan, 1927-es helyszínrajz betűtípusával. Ezért a földém építését mindenképpen 1919 és 1927 közé tehetjük.

A két világháború között a Trianoni békeszerződés keretei között jelentős fejlesztések történtek Esztergomban mint Esztergom vármegye központjában, melynek területe töredékére csökkent. A fejlesztések a volt üveggyári területet nem érintették jelentősen. A lőtér és a várostól megvásárolt Strázsahegyi gyakorlóterület illetve egy lőiskola építése történt. Az üveggyári terület fásítása, rendezése látszik.²²

A 2. világháború nagy változást hozott. A mozgósítás egyik központi helyszíne lett Esztergom és páncélos egységei.

A háborúban sérüléseket szenvedtek az épületek és egy 1948-as vázlat szerint ekkor határozták el az Új barakktábor lebontását is.(13.2 - 10. helyszínrajz) A nagycsarnok déli oldalát helyreállítandóként jelölik (13.2 - 8. helyszínrajz) 1948-ból származik az 5. tervrajz ami a földemosztott kialakítást mutatja, de rajta szerepel, hogy harckocsi színné való alakítása folyamatban. Egy lehetséges kialakítást (ami a csatlakozó 18-as épületen ma is látszik) a 6. tervrajz mutat.

A további vizsgálatban a szovjet katonai laktanya építési iratainak vizsgálatával folytatódhatna, illetve az Esztergomi Önkormányzatnak a privatizáció során keletkezett iratanyagát kutathatom.

Sajnos a legtöbb lebontott épület engedély nélkül került bontásra, semmilyen dokumentáció nem készült.

5. A műemlék külső-belső építészeti leírása

Az épületegyüttes fő ipari csarnoka 1894-95-ben épült jellegzetes téglarchitektúrával. A jelenlegi főúttal párhuzamos csarnok megközelítőleg 22x80 m méretű, gerincmagassága 14 m. A csarnokhoz észak felől nyaktaggal egy kisebb csarnok csatlakozik. A nyaktag és a kisebb csarnok kismértékben őrzi az építéskori kialakítást, de jelen dokumentációnak nem része.

A nagycsarnok mindkét rövidebb oldalán oromfalas, déli szabad oromfalán több befalazott nyílás található. (13.4 – 2. fotó) Az oromfal felső része kéményszerűen kialakított. Középvonalában téglakeretezésű, acélszerkezetű, nagyméretű kerek ablaknyílás.

²² (Számvéber 2019)

A nyugati hosszoldal szabályos rendben téglapilaszterekkel tagolt. Minden mezőben az alsó részen 2 vagy 1 ablak illetve ajtó található. (13.4 – 11, 12. fotó) A felső homlokzatrészen minden mezőben 2 ablak, vagy vakablak. A nyugati hosszoldal eredeti nyílásrendszere a befalazásokból, századfordulós fényképek alapján felismerhető. (13.4 – 12. fotó)

Az alsó sor ablakai vékony acélszerkezetű fix üvegezésűek. A párkány téglaporral kevert meszes habarcs. A nyílások alatt 2 sor téglapilaszterek között hangsúlyozza a párkányt. A nyílások felett a teherhárító téglaboltív szintén enyhén kiemelkedik a síkból. Az eredetileg ajtóként szolgáló mezőkben a nyílásokat később beszűkítették és a mezőkben lévő azonos ablakot építettek be. A nyílásszűkítés azonos méretű téglával történt és a téglarchitektúrát, párkányt is megépítették. A felső részen minden mezőben a 2 nyílás található. 3 helyen a nyílások ablakként vannak kialakítva, a többi helyen vakablakot találtunk. Mivel 1948 előtt hosszabb ideig kétszintes volt a belső kialakítás ezért valószínűleg nyitottak voltak, és csak később kerültek befalazásra. A befalazás legfeljebb 12 cm vastagságú kisméretű téglafal és szinte mindenhol vakolt. Az ablakok azonos kialakítása az eredetileg ajtóként szolgáló mezőkkel arra utalhat, hogy az ablakszerkezetek nem építéskoriak. Valószínűleg egyszerre készültek új ablakok az épületen az 1. világháború után. Anagyvizsgálat nélkül szemrevételezéssel az ablakok azonos kialakításúak és értékhorozók.

A nyaktaggal takart északi oromfal a délivel mindenben megegyező díszítéssel bír. Az oromfal lezárása és a kerek ablak itt is megtalálható. A kerek ablak itt belső helyzetben van, de kialakítása azonos a másik nyílással. A nyílásban acélablakkeret maradt meg. A fal alsó részének eredeti nyílásrendszere nem felismerhető. Több bontás és nyílásépítés történt ezen a részen. A felső szint magasságában ajtónyílás található.

A keleti hosszoldal teljes átalakításon esett át 1949-ben, amikor harckocsiszínné alakították. A pillérek közötti falszakaszokat kibontották, acél áthidalókat építettek be. (13.4 – 16. fotó) A tetőszerkezet belső kőgyámjait a nyílások felett fa gyámokra cserélték. A nyílásokba később redőnyszerű kapukat építettek be. A homlokzatról több fényképfelvételezés maradt fenn. (13.2 – 14, 15. fotó)

A külső eredetileg látszó téglaszerkezetű volt. Ezt valószínűleg festették, fehér – vörös festéknyomok találhatóak több helyen, illetve védett helyzetben, utólag színezett fényképfelvételezés utal a színezésre (13.2 - 5. fotó). Később a nagyobb felületeket vakolták valószínűleg állagvédelmi okokból és sárga festést kapott. Az ablakpárkány alatti felületeket a legtöbb mezőben nem vakolták, ott végig megmaradt a látszó téglafelület. A pilasztereket, teherhárító íveket legutóbb vékonyabb vakolatréteggel vonták be, vagy vastag festékréteggel, mely a téglarchitektúrát ma is mutatja. (13.4 – 14. fotó)

Az épület padlószintje a nyugati oldal terepszintje felett kb. 80 cm. Az északkeleti udvar szintben csatlakozik a belső térhez. A belsőben teljes bazalt kockakő burkolat található. A belső kialakítás 1894-hez képest nagymértékben változott eltűnt az ipari belső berendezés, de a mai kialakítás is értéknek tekinthető.

A belső legnagyobb értéke a tetőszerkezet. (13.4 – 19. fotó) A századfordulós fotókkal egyező kialakítású szerkezet acél feszítőműves függesztett-feszített fedélszék. A főállásokban a fali konzolokra székoszlopok ülnek. A székoszlopok csonkafát és dúcfát támasztanak alá. A csonkafához U alakúra hajtott laposvasat rögzítettek kovácsoltvas kötőelemekkel. A vaslemez homlokoldalába csavarozott kapcsolattal feszítőrúd csatlakozik. A feszítőrudak az épület középvonalában ovális vasszerkezetbe csatlakoznak, így minden oldalon megoldható volt az utófeszítés. A székoszlopot és a dúcfát ferde fogópárral merevítették. (13.4 – 21, 24. fotó) A fogópár alátámasztja a középszelemt. A felső harmadban fogópár rögzíti a függesztő faoszlopot amelyből a vízszintes megoldáshoz hasonló függesztő vasrúd csatlakozik az ovális feszítőelemhez. A torokgerenda alatt a dúcfák találkozásánál végigmenő nagyobb keresztmetszetű szelemen fut az épület hosszában.

A torokgerendát gipszhez hasonló anyaggal vonták be. A gipszlapok felső síkján elválás látszik, illetve több helyen szögelés nyoma 8 m magasságban, a felső szint és azt lezáró álmennyezet nyoma lehet. (13.4 – 20. fotó) A tetőszerkezeten nincs látható nyoma a fényképeken látható gerincszellőzőnek. (13.2 - 4. fotó)

A tetőszerkezet egyes helyeken a többszöri erősítés és nem szakszerű javítás következtében rossz állapotban van. (13.4 – 21. fotó)

A tetőtartó konzolok kő szerkezetek, a nagy keleti nyílások felett minden 2. elem fa. A belső tér vakolt – fehér színű. Kiemeli a sötétbarna tetőszerkezetet.

A csarnok üveggyári funkciójából adódóan alagutakkal kapcsolódik a mellette megmaradt és eredetileg a fűtési rendszert adó generátor épülethez. Egy alagút helyzete ismert. A nyugati hosszoldalon több helyen teherhárító ívek találhatóak a lábazati zónában. (lásd homlokzat)

Az 1990-es privatizáció után az épületen jelentős átalakítás nem történt. 1 db kétszárnyú ajtó készült a nyugati hosszoldal 8. rászterében (lásd homlokzat) Illetve a nyaktaggal való kapcsolat változott meg, nyíláskiosztás változott a nyaktag belső kialakítása változott. A nyaktag eredeti kialakítása nem ismert, a földszinti nyílások nem ismertek. Falkutatás adhat választ ezen a részen.

Jelenleg az épület állagmegóvása van tervben. A tetőfedés állapota rossz, hiányos. A tetőszerkezet állapota a szakszerűtlen 50-es évekbeli kiegészítések helyén rossz. A tetőgerinc több helyen elcsavarodott. A vízelvezetés megoldása nem kielégítő, a lábazat több helyen ázik.

A külső homlokzaton a téglák a nem átépített mezőkben jó állapotban vannak. Az átépített mezőkben a csorbázatok állapota az átépítés idejétől és a használt téгла típusától függ. A két világháború közötti befalazás eredeti téglával történt és jó állapotúnak mondható látszó felületként megállja a helyét. A 2. világháború utáni befalazás rosszabb minőségű téglával történt ezek a részek málló állapotban vannak.

6. A megőrzésre és fenntartására, helyreállítására, a fenntartható, méltó használatra vonatkozó szakértői javaslat.

Az együttes jelentős eszmei értéket hordoz az 1 világháborúban betöltött szerepe miatt. A megye egyedülként közel építéskori állapotában megmaradt ipari épületeként anyagi valójában is örökségértéket jelent.

Az együttesben a csarnok jelenlegi funkciója – raktár - nem veszélyezteti az emlék fennmaradását. Állapota rossz és pusztuló. Az együttes 2 jelentős épülete is nyom nélkül került bontásra a 21. században, a Nagycsarnok megmentésére állami és önkormányzati összefogás szükséges. A jelenlegi tulajdonos szívéen viseli a csarnok sorsát, ezt támogatni szükséges anyagi és erkölcsi elismeréssel.

6.1. Helyreállítás során javasolt beavatkozások

tetőszerkezet vizsgálata és helyreállítása

a héjalás javítása

a vízelvezetés tervezése és megoldása

szükséges helyeken a téglakötések javítása

a málló vakolatok eltávolítása, festés tervezése és megfelelő anyaggal való kivitelezése

6.2. A rekonstruált tér fenntartása, méltó használata és megőrzése

Az együttes komplex, tudatos kezelése – közterületek átfogó rendezése és a meglévő tevékenységek együttélésének átgondolása segíthetné a telep városrészként való működését.

A Nagycsarnokban és környezetében a jelenlegi használat mellett a hadifogolytáborral kapcsolatos emlékhely kialakítása javasolt.